

THE ROLE OF UZBEK PEOPLE'S PROVERBS IN THE LANGUAGE SYSTEM

Shergoziyeva Dilnoza Sobirovna

Tashkent State University of Uzbek Language and Literature
named after Alisher Navoi
Master of Folklore and Lack of Dialectology

<https://doi.org/10.5281/zenodo.5541941>

ARTICLE INFO

Received: 15th September 2021
Accepted: 20th September 2021
Online: 25th September 2021

KEY WORDS

proverb, semantic-
structural features, tid
levels

ABSTRACT

In world linguistics, the problem of knowing proverbs, the sources of their formation, the etymology, their connection with the life, worldview, traditions, customs of a people, and the generalization of scientific and theoretical views on this subject can be applauded.

ЎЗБЕК ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИНГ ТИЛ ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ

Шерғозиева Дилноза Собировна

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети
Фолклоршунослик ва диалектология йўналиши магистранти

MAQOLA TARIXI

Qabul qilindi: 15-sentabr 2021
Ma'qullandi: 20-sentabr 2021
Chop etildi: 25-sentabr 2021

KALIT SO'ZLAR

мақол, семантик-
структур хусусиятлар,
тид сатҳлари

ANNOTATSIYA

Жаҳон тилшунослигида мақолларнинг лисоний мавқеи, шаклланиш манбалари, этимологиясини очиб бериш, уларнинг муайян бир халқ ҳаёти, дунёқараши, анъаналари, урф-одатлари билан боғлиқлигини кўрсатиш ва бу борадаги илмий-назарий қарашларни умумлаштириш масаласига алоҳида диққат қаратилмоқда.

Ўзбек тилшунослигидаги сўнгги йиллар, яъни миллий қадриятларнинг тикланиш даври сўзловчидан тилни, айниқса, давлат тили мақомига эга бўлган ўзбек адабий тилини чуқур

эгаллашни; фикрни ихчам, асосли, образли ва таъсирчан шаклда ифодалашни тақозо этади. Шоир ва ёзувчи, нотиқ ва фасих, қари ва ёш борки,

айтилаётган фикрини асосламоқчи ёки мустақкамламоқчи бўлса, албатта, мақолга мурожаат қилади. Мақол воситасида ифодаланган фикр, берилган жавобни тилнинг ҳеч бир воситаси алмаштира олмайди ёки мақол даражасида асослаб беролмайди. Бироқ ҳозирга қадар ўзбек тилшунослигида мақолларнинг лисоний мавқеи, шаклланиш манбалари, улар пайдо бўлишининг интралингвистик ва экстралингвистик омиллари алоҳида тадқиқот объекти бўлган эмас. “Олий таълим муассасаларида илмий салоҳиятни янада ошириш, илмий ва илмийпедагог кадрлар тайёрлаш кўламини кенгайтириш – энг муҳим масалалардан бири”¹ сифатида белгиланган экан, бу мақолларга оид тадқиқотларнинг ҳам ҳозирги вақтда долзарб ва муҳимлигини яна бир карра исботлайди.

Ўзбек халқ мақолларига илмий муносабат шакллари қомусий олим Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида учратамиз. Буюк бобокалонимиз туркий халқлар турмуш тарзи ва дунёқарашида алоҳида ўрин тутадиган халқ мақолларининг ўрни фольклор намуналари сирасида алоҳида аҳамиятга эгаллигини ўз асарида алоҳида таъкидлайди. Асарда келтирилган мақолларнинг филологик, этнографик, тарихий хусусиятларини олим кенг ва атрафлича тасвирлайди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи”, 2018 йил 29 декабрь. – Б. 3.

² Абдурахмонов Х. Синтаксические особенности узбекских народных пословиц: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1964.; Пинхасов Я. Ўзбек тили фразеологияси ҳақида. – Тошкент: Фан, 1957.; Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз

Маҳмуд Қошғарий анъанаси давом эттирилиб, мақолларнинг умумий мазмуни унинг лексик структурасига асосий эътибор қаратилмагани ҳолда фольклоршунослик, маданиятшунослик ва этнография соҳасида ўрганилиб келинди. Ўтган асрнинг иккинчи ярмидан кейин мақолларнинг лисоний таркиби, унда иштирок этган лексик birlikлар, лексик birlikлараро ҳамда мақолларнинг ўз мазмунига кўра семантик муносабатлари масаласи лингвистик ёндашувлар асосида ўрганила бошлади. Бу борада Х.Абдурахмонов, Я.Пинхасов, Ш.Раҳматуллаев, Ғ.Саломов, Қ.Самадов, М.Садриддинова Ш.Шораҳмедов каби устоз тилшунослар ҳамда шогирдларининг тадқиқотларини алоҳида таъкидламоқ жоиз².

Мақолларнинг синтактик табиати тилшунос Х.Абдурахмоновнинг номзодлик диссертациясининг тадқиқ предмети бўлди. Тилшунос мақолларнинг синтактик хусусиятлари масаласида кўлга киритган ютуқлари ва тажрибалари асосида, умуман, ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналарининг синтактик қурилиш хусусиятларини илмий тадқиқ қилди. Бу ишларида ва, шунингдек, мақол ва маталларнинг грамматик хусусиятлари тавсифига бағишланган кейинги ишларида тил,

кўрки. – Тошкент: Фан, 1970.; Саломов Ғ. Тил ва таржима.

– Тошкент: Фан, 1966.; Самадов Қ. Ойбекнинг тил маҳорати. – Тошкент: Фан, 1981.; Садриддинова М. Лексика узбекских пословиц и поговорок: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985. – 20 с.; Шораҳмедов Ш. Мақолларнинг пайдо бўлишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1971, - № 4. – Б.31-34.

нутқ ва услуб³ масалаларини ҳам қамраб олдики, биз уларда мажмуавий ёндашув намунасини кўрамиз. Мақол ҳамда маталлар адабий ва шевавий, умумистеъмол ва соҳавий нутқлар кесимидаги ўзига хос тил ва нутқ ҳодисасидир. Мақоллардаги вариантлик, бу вариантликнинг ҳудудий ва шевавий, тарихий ва замонавий кўринишларига хос лексик ўзига хосликлар тилшунос М.Садриддинова тадқиқотларида ўз ечими ва тавсифига эга бўлди.

Тилшуносликнинг тараққий этиши, тадқиқотларда лисоний имкониятларнинг нутқий хосланишлари масаласига чуқурлашиб борилиши, умуман олганда, ўзбек услубшунослигининг алоҳида лингвистик соҳа сифатида шаклланиши натижасида халқ мақолларининг услубий хосланиши, шунингдек, ўзбек адибларининг индивидуал идиолектига хос ва хосланган мақолларнинг функционал имкониятлари ва хусусиятлари илмий тадқиқотларда махсус ўрганила бошлади. Бу борада, айниқса, С.Мирзаев, С.Асқаров, А.Жўрахонов, М.Тўйчиев, М.Ҳақимов ва бошқа тилшуносларнинг тадқиқотлари⁴ ўзбек мақолшунослиги хазинасига сезиларли

ҳисса бўлиб кўшилди. Аввало, адабиётшунослик ва этнография, кейинчалик лингвистик, сўнгра, хусусий соҳа – услубшуносликда тавсифий асосларда ўрганилган мақолларнинг тил ва адабиёт кесимидаги тадқиқи учун бугунги кунда катта ҳажмдаги ишлар кўлами вужудга келди.

Жаҳон тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам мақол ва маталларнинг ўзаро муносабатига бағишланган ишлар кўп. Алоҳида тадқиқотчилар ушбу икки миллий феноменнинг фарқли жиҳатларига турли

томондан ёндашишиб, ҳар хил хулосаларга келишмоқдаки, уларнинг жами

мақол ва маталларнинг умумий концептуал жиҳатини ойдинлаштириш, фарқларини умумлаштиришда муҳим қиммат касб этади.

Тилшунос Б.Жўраева матал ва мақол муносабатига тўхталар экан, уларнинг фарқларини қуйидагича таснифлайди⁵:

1. Маталнинг информатив қиммати устувор бўлса (*Хавф-хатардан қўрққан мақсадга етолмас*”), мақолнинг фактик аҳамияти катта бўлади: 1. *Чумчуқдан қўрққан тариқ экмас.* 2. *Ўғридан қўрққан мол йиғмас.* 3. *Учқундан*

³ Абдурахманов Х. Особенности синтаксиса узбекского устного народного творчества: Автореф. дисс. ...

докт. филол. наук. – Ташкент, 1977. – 48 с.

⁴ Абдуллаев В., Дониёров Х., Мирзаев С. Шиддаткор одамлар киссаси // Шарқ Юлдузи, 1960. – № 2. – Б. 115-122.; Асқаров С. Қодирий ижодида фольклорнинг баъзи масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1973. –

№ 1. – Б.19-22.; Жўрахонов А. Муқимийнинг халқ мақолларидан фойдаланиш маҳорати // Ўзбек тили ва

адабиёти, 1974. – № 4. – Б.52-55.; Тўйчиев М. “Шинелли йиллар” романида халқ мақоллари ва ибораларининг ишлатилиши // Ўзбек фразеологиясидан тадқиқотлар. СамДПИ асарлари. – Самарқанд, 1971.

– Б.84-87.; Ҳақимов М. Ёзувчи ва халқ тили. – Тошкент: Фан, 1971. – 176 б. 38

⁵ Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланилиши: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Самарқанд, 2006. – 24 б.

қўрққан темирчи бўлмас. 4. Илондан қўрққан олачилвирдан ҳатламас.

2. Матал шаклан нисбий турғун бўлиб (Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда бўл), мақоллар нисбатан ўзгарувчан ва юқори вариативликка эга бўлади (Бир қинга икки қилич сиғмағай / Иккита қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас).

3. Мақоллар мажозий, кўчма маънога эга бўлса, маталлар тўғри ва ўз маъносида қўлланади.

Шу жиҳати асосида олима мақолни идиомалашган, матални эса идиомалашмаган бирлик сифатида баҳолайди⁶.

Халқ мақоллари ва матал чегарасини мутлақ қўйиб бўлмаслигини ушбу соҳада тадқиқот олиб борган ҳар бир тадқиқотчи алоҳида таъкидлайди. Хусусан, профессор Э.Қиличевнинг “Ўзбек тилининг практик стилистикаси” ўқув қўлланмасида мақол ва маталлар бир мавзу остида берилади. Олим Ер сотган эр бўлмайди, Пул белга қувват, бошга тож, Андишанинг оти қўрқоқ, Ҳамал кирди — экинларга амал кирди ифодаларини ҳам мақоллар мавзуси остида берадики⁷, бу юқорида келтирилган мақол ва маталларни фарқлаш

тамойилларига мувофиқ келмайди.

Маълум бўладиги, ўзбек тилшунослари мақол ва маталлар чегарасини аниқ қўя олмаганлар. Бу эса уларни ажратишнинг аниқ тамойиллари

йўқлиги

сабабли бир тизим сифатида қараш, лозим бўлса, мақол ва матал ифодаларига маънодош бирликлар сифатида қараш заруратини кун тартибига қўяди.

Мақолларнинг лисон ва нутқ дихотомиясидаги ўрни масаласи алоҳида

эътиборга молик. Қуйида шу хусусда фикр юритамиз. Чунки айрим манбаларда мақолларни тил ёки нутқ бирлиги сифатида ажратишга мойиллик кузатилади⁸. Демак, бу муаммо устида алоҳида тўхталиш лозим бўлади. Лисон имконият табиатига эга бўлган тегишли бирликлар ҳамда уларнинг лисоний сатҳдаги ўзаро муносабати ва нутқда боғланишини таъминлайдиган имманент алоқаларини ўз ичига олади. Лисон нутқ учун

бирламчи имконият, восита ва асосдир. Лисон турли сатҳлар ва улар бирликларининг имконий муносабатларини ўз ичига олган мураккаб бутунликдир. У бутунлик сифатида қисмлар – сатҳлардан ташкил топади. Муносабатлар бутунликни ташкил этувчи

қисмларни ўзаро туташтириб боғлайди. Ўзбек тилшунослигида лисоний сатҳлар сифатида фонетик, лексик,

⁶ Қаранг: Жўраева Б. Ўзбек халқ мақолларининг қисқача синонимик луғати. – Тошкент: Фан, 2006. – 96 б.

⁷ Қаранг: Ўзбек тилининг практик стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 105 б.

⁸ Бу ҳақда қаранг: Жўраева Б. Ўзбек халқ мақолларининг қисқача синонимик луғати. – Тошкент: Фан, 2006.

–96 б. – Б. 7; Менглиев Б., Холиёров Ў. Ўзбек тилидан универсал қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – 435 б.; Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2010. – 414 б. – Б.36

морфемик (морфологик) ва синтактик сатҳлар ажратилиши урф бўлган⁹.

Ўзбек тилшунослигида морфемик/морфологик ва лексик сатҳларнинг

ажратилиши ўзбек тилининг миллий ва туркона табиатидан келиб чиқади. Ўзбек тилида морфема ва лексеманинг хусусиятлари ҳамда фарқлари ҳиндевропа тиларидаги морфема ва лексема табиатларидан айричалиги шундай

ёндашувга сабаб бўлган¹⁰.

Ҳар бир сатҳ ўзига хос бирликлардан иборат бўлиб, у сатҳларнинг моҳиятини белгилайди. Фонетик-фонологик сатҳ учун фонема, лексиксемантик сатҳ учун лексема, морфемик-морфологик сатҳ учун морфема,

синтактик сатҳ учун қолип/модел бирлик сифатида эътироф этилган ва, назаримизда, бу ўринда фикрни асослаш учун минглаб адабиётлар уммонидан ҳавола келтириш ортиқча.

Фонетик-фонологик сатҳнинг бирлиги фонема эканлиги ҳақидаги фикр дунё тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам тўлиқ эътироф этилган

ва бу аксиоматик характерга эга. Бу бир планли/бирёқлама бирликли сатҳдан маъноли бирликлар ташкил этувчилари бўлган сатҳларга ўтиб борилиши билан муаммоли саволлар пайдо бўла борадики, ҳали тилшунослигимиз бу

саволларнинг барчасига тўлақонли жавоб берган дейиш қийин. Хусусан, тилшунослик таълимида фаннинг бўлимлари ажратилиб, бунда лексеманинг

лексикология бўлимида, фраземаларнинг фразеологияда ўрганилиши билан

боғлиқ равишда тилнинг лексик сатҳини лексик-фразеологик сатҳ деб аташ

ҳоллари учраб туради¹¹. Бунда, лексема ва фраземаларнинг умумий ва фарқли жиҳатларини яхлит қамраб олишга интилишни кўриш мумкин. Фраземалар, таркибий қисмлари сонига кўра, камида икки қисмли

бўлади ва улар орасида тобе алоқанинг сўз бирикмаси ва гапга тенг турларини кўрамиз¹². Сўз бирикмасига

тенг фраземаларга мисол келтириш ортиқча бўлганлиги учун бунда гапга тенг ибораларни келтирамиз: *тарвузи қўлтиғидан тушди, қўнгли сезди, димоғи шишди, феъли айниди, салобати босди* каби.

Бу фразеологик қурилмаларда [эга-кесим] муносабатини кўрамиз. Уларни луғатларда бериш ва мисол сифатида *тарвузи қўлтиғидан тушмоқ, қўнгли сезмоқ, димоғи шишмоқ, феъли айнимоқ, салобати босмоқ* шаклида беришда грамматик қонуниятларнинг бузилишини кўрамиз.

Масалан, қуйидаги синтактик қурилмаларни *тарвуз ёзда пишмоқ, ҳарорати*

тили. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2010. – 414 б. – Б.128-131.

¹² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. –Тошкент: Фан. 1966. – Б. 55; Раҳматуллаев

Ш. Нутқимиз кўрки. – Тошкент: Фан, 1970. – 57 б. – Б.12.

⁹ Нейматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. – 30 б. – Б.8; Нейматов Х., Расулов Р.

Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б. – Б.36-37.

¹⁰ Менглиев Б.Р. Тил яхлит система сифатида. – Тошкент: Нихол, 2010. – 192 б. – Б. 69.

¹¹ Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Бокиева Г., Курбонова М., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий

қўтарилиб кетмоқ, қорни овқатга тўймоқ шаклида бериш грамматик хатолик эканлиги каби юқоридаги гап шаклидаги ибораларни ҳам бирикма шаклида – феълнинг ноаниқ шакли билан бериш маъқул эмас. Шу боисдан ибораларни луғатларда беришда гап шаклидаги – [эга-кесим] қолипидagi ибораларни беришда иборалар ўқув луғати тузувчилари муаммога янгича ёндашганлар. Мисоллар:

Abjag'i chiqdi – qattiq jarohatlandi, ishdan chiqdi

Achchig'i keldi, achchig'i qistadi – achchiqlandi

Aqli kirdi – 1)es- hushli bo'ldi 2) angladi, tushundi

Aqli yetdi – idrok qildi, uqdi, bildi¹³

Кўринадикки, нутқда қўлланиш учун тайёр ҳолдаги кўплаб ибораларнинг фикр (хукм) ифодалаш хусусияти уларга грамматик шаклланган гап сифатида қарашга ундайди. Бу эса барча ибораларни лексик ёки лексикфразеологик сатҳ сифатида қабул қилишга монелик қилади. Хуллас, фраземаларнинг тушунчавий ва ҳукмий турлари уларнинг тўла маънода лексик-фразеологик сатҳ сифатида қаралишини шубҳа остига қўяди. Бундай фикрни морфемик/морфологик сатҳ ҳақида ҳам айтиш мумкин. Морфемик/морфологик сатҳга сўз ясовчи морфемаларни ҳам, шакл ясовчи морфемаларни ҳам қамраб олиш анъанаси мавжуд. Шунингдек, морфемик сатҳга сўз ясовчиларни, грамматик

сатҳга эса шакл ясовчиларни киритиш ҳоллари ҳам учраб туради¹⁴.

Бундаги зиддиятли ҳол шундаки, аввало, бирлиги қолип бўлган синтактик сатҳни грамматик сатҳ дейишда мантиқдан узоқлашиш кўзга ташланади. Бу, биринчидан, тилшуносликда морфология ва синтаксисни

грамматиканинг ташкил этувчилари сифатида қарашга зид. Чунки грамматик сатҳ дейилдими, демак, у морфологиянинг ҳам, синтаксиснинг ҳам

бирликларини қамраб олиши керак. Бундай дейиладиган бўлса, морфемик сатҳ морфемаларни қамраб олар экан, бунда грамматик шаклларни морфема деб қараш тўғри эмасдек туюлади. Иккинчидан, сатҳ синтактик дейилса, ўзўзидан грамматик шакллар морфемик сатҳ “худуди”га кириб кетади.

Бундан маълум бўладики, *фонетик, лексик-семантик, морфемикморфологик сатҳ* тушунчалари сирасида грамматик сатҳ атамаси эмас, балки синтактик сатҳ ифодаси туриши мантиқийдир. Нутқда воқеланган ҳар бир восита, у қандай табиатли бўлишидан қатъи назар, тилнинг формал модели нуқтаи назаридан маълум бир сатҳга тегишли бўлиши лозим. Акс ҳолда, икки сабабдан бири бунга олиб келган бўлиши мумкин:

- 1) тил бирлигининг лисоний сатҳдаги мавқеи аниқланмаган;
- 2) тил бирлиги ўзига моҳиятан уйғун бўлган бошқа бирликлар билан

¹³ Менглиев Б., Худойбердиева О., Худойбердиева М. Ўзбек тили ибораларининг ўқув изоҳли луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 40 б. – Б.7.

¹⁴ Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. – 30 б. – Б. 8

биргаликда алоҳида сатҳни ташкил этади.

Бу табиий тилни математик моделлаштиришдаги импликация деб аталадиган мантиқий амални ўзида акс эттиради. Бу амалнинг ибтидоси “X тил бирлиги бирор сатҳга кирмаган” деган муаммоли вазиятдан бошланади. Ана шундай тил ифодаларидан бири мақоллардир.

Мақоллар тилда информативлик нуқтаи назаридан катта имкониятга эга бўлган, илмий таъбир билан айтганда, аждодлар томонидан тайёр ҳолга келтириб қўйилган, барқарорлик сифати асосий хусусиятларидан бўлган, коммуникатив мазмун ва грамматик шаклнинг яхлитлиги сифатида мавжуд бирликлардир. Мақол тугал гап шаклида яхлит ахборот, фикр ифодалайди. Бу масалани асослаш учун ҳам назарий ва методологик манбаларга ҳавола бериб, улардан исталганча иқтибослар олиш мумкин ва бу, бизнингча, ортиқча.

Мақоллар, адабиётшунослик нуқтаи назаридан, халқ оғзаки ижодининг энг кичик жанридир. Улар қисқа, лўнда, образли, грамматик ва мантиқий жиҳатдан тугал маънони ифодалайдиган чуқур мазмунли гап бўлиб, ўзига хос талаффуз ритмига эга. Мазмунига эътибор қаратадиган бўлсак, мақолларда донишманд ўтмиш аждодларимизнинг ҳаётий тажрибалари, табиат, жамият ва тафаккурга муносабати, уни яратувчи халқнинг тарихи, руҳий ҳолати, этик ва эстетик туйғулари,

фазилатлари ўз аксини топган¹⁵ бўлади. Мақоллар кўп асрлар давомида сайқалланиб, тарих синовларидан ўтган ва содда поэтик шакли ҳолатга келган. Мақоллар ватан, меҳнат, илмхунар, дўстлик, аҳиллик, донолик, ҳушёрлик, мулоқот маданияти, севги ва муҳаббат каби юзлаб мавзуларни қамраб олади. Мақолларда ўзига хос мазмуннинг муайян шакли бўлади. Қофиядошлик, кўпмаънолилик, мажозий маъноларга бойлик каби хусусиятлар унинг учун хос хусусиятдир. Мақоллар мазмунида диалектиканинг қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни ўз аксини топган⁴⁸.

Эътибор қилинса, мақолнинг адабиётшунослик ва тилшунослик нуқтаи назаридан икки хил алоҳида хусусияти эътироф этилган:

1) мақол – халқ оғзаки ижодининг энг кичик жанри;

2) мақол – чуқур мазмунли гап.

Ўзбек тилшунослигида мақолларга барқарор тил бирлиги сифатида қараб, уларни ибора ва маталлар билан бирга олиш манбаларда ҳам учраб туради. Масалан, “маънолари бир-бирига яқин бўлган сўзлар, фразеологизмлар, мақоллар матнда антитеза учун хизмат қилиши мумкинки,

бу нарса нутққа кучли эмоционаллик бахш этади”га ўхшаган фикрларда мақолларга тил бирлиги сифатида қарашга интилиш ётади⁴⁹. Мақоллар – энг кичик жанр. Мақолнинг, энг аввало, жанрий табиати

¹⁵ Каримов С. Бадиий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. - Самарқанд: НС, 1994. – 67 б. – Б. 54.

унинг нутқ ҳодисаси эканлигини кўрсатади. Нутқ ҳодисалари эса беқарорлиги билан характерланади. Аммо бу воқеланган нутқ парчасининг барчаси ҳам беқарор деган хулосага олиб келмаслиги лозим. Дейлик, нутқнинг гўзал намуналари бўлган халқ қўшиқлари, ривоят ва ҳикоятлар, умуман, бадий ижод намуналари қоғозга тушар экан, улар воқеланган нутқ парчаси сифатида барқарорлик касб этади. Бу барқарорлик уларга лисоний ҳодиса сифатида қарашга олиб келмайди. Демак, *барқарорлик* терминининг моҳиятини фақат “бузилмаслик” маъносидагина тушуниш тўғри эмас. Мақоллар моддий воқеланганлик хусусияти билан нутқий бирликларга хос “моддийликка эгалик” сифатига эгадир. Бу жиҳатдан уларга нутқий ҳодиса сифатида қараш тўғрироқ бўлади. Мақоллар гап шаклида экан, бу уларни тўлақонли гап дейишга монелик қилмайди. Умуман олганда, мақоллар анъаналашган гаплар бўлиб, муайян қолип – моделлар асосида шаклланади. Масалан, *Кўз – қўрқоқ, қўл – ботир*: [эга – кесим], [эга – кесим]. *Бузоқнинг*

югургани сомонхонагача: [аниқловчи – эга – кесим].

Демак, айтиш мумкинки, мақоллар нутқий ҳосила қурилмаларнинг кўплаб хусусиятларига эга бўлиб, улардаги ижтимоийлик ва такрорланувчанлик/такрорланмаслик белгиларини худди нутқий товуш, сўз, қўшимчаларнинг шундай белгиларига нисбатан тушунмоқ лозим бўлади. Зеро, нутқда воқеланган ҳар бир ҳодиса нутқий эканлиги ҳақидаги аксиома мақолларнинг ҳам нутқий эканлигини кўрсатади.

Албатта, табиий тилларнинг формал моделларини яратиш мезонлари нуқтаи назаридан мақолларни тайёр синтактик структуралар сифатида қараш/қарамаслик масаласи уларнинг ҳар бир нутқий актда грамматик ўзгаришсиз қўлланиш/қўлланмаслик хусусияти билан белгиланади. Шу боисдан сунъий тил учун моделлаштиришда халқ мақолларига ўзига хос ёндашув талаб қилинади. Зеро, лингвист-структуралистлар уларнинг лисон ва нутққа муносабатини белгилашда истисновий ёндашувни маъқул кўрадилар

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 105 б.
2. Бу ҳақда қаранг: Жўраева Б. Ўзбек халқ мақолларининг қисқача синонимик луғати. – Тошкент: Фан, 2006. – 96 б. – Б. 7; Менглиев Б., Холиёров Ў. Ўзбек тилидан универсал қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – 435 б.; Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабийтили. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2010. – 414 б. – Б.36
3. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. – 30 б. – Б.8; Неъматов Х., Расулов Р.